

moгућа revitalizacija sociodemografski depresivnih područja hrvatske

ivica nejašmić

instituti za migracije i
narodnosti sveučilišta u
zagrebu,
zagreb, hrvatska

U razdoblju 1953-1981. depopulacija je u Hrvatskoj zahvatila 5.476 naselja (ili 82,4 %), od toga petinu tako snažno da se može govoriti o područjima sociodemografske depresije; nepovoljne se tendencije nastavljaju i u razdoblju 1981-1991. U predloženom radu autor govori o nužnosti ublažavanja štetnih posljedica demografskih procesa te koncipira prijedlog mjera koje bi s vremenom dovele do revitalizacije depopulacijskih područja. U prvome dijelu rada daju se opće naznake o poželjnom konceptu razvitka kao temeljnom čimbeniku revitalizacije sela, i to prevlašću malih i srednjih gospodarskih struktura, mješovitim ekonomskim modelima (multisektorskim), "rehabilitacijom" sela, osmišljenom populacijskom politikom itd. U drugom dijelu govori se o organizaciji prostora kao nužnoj pretpostavci revitalizacije; to, pak, razumijeva razvoj ukupnog prostora (načelo disperzije) uz nužno preoblikovanje mreže naselja (dekoncentrirana urbanizacija), a radi poboljšanja kakvoće življenja i ravnomjernijeg regionalnog razvoja. U trećem dijelu rada predlažu se strateške mjere za razvoj i revitalizaciju seoskih naselja. U četvrtom i petom dijelu razmatra se relevantna problematika otoka i brdskoplaninskih predjela, kao primjer područja izrazite populacijske depresije. Materijalna sredstva za revitalizaciju sela treba da namjenski izdvaja industrija i drugi gospodarski sektori (dosad smatrani tipično urbanim), uz puno korištenje lokalnih snaga i potencijala. Provedba poželjnog koncepta zahtijeva i organiziranje institucionalnog sustava čiji bi temelj činili regionalni centri, a na višoj razini ustanova (samostalna ili u sklopu nadležnih ministarstava) koja bi usklađivala i usmjeravala rad područnih centara. Na kraju autor zaključuje da predložena skica mogućee revitalizacije depopulacijskih (seoskih) područja traži mnoge bitne promjene i u društveno-gospodarskom ustrojstvu Republike.

primljeno lipnja 1991.

1. uvodne naznake

→Od drugoga svjetskog rata do danas u Hrvatskoj su prisutna izrazito nepovoljna demografska kretanja, među kojima posebno mjesto pripada populacijskoj regresiji. Podaci govore da je proces smanjenja broja stanovnika u razdoblju 1953-1981. u Hrvatskoj zahvatio 5.476 naselja (ili 82,4% svih naselja, 44,4% prosječnog broja stanovnika i 79,9% ukupne površine). Među selima takvih je čak 88,5%. na valia

zaključiti da je depopulacija u pravilu zahvatila seoska naselja, od toga petinu tako izrazito da se može govoriti o područjima sociodemografske depresije.¹⁾ Prethodni rezultati popisa stanovništva 1991. pokazuju da se nepovoljno kretanje nastavilo i u proteklom desetljeću.

S obzirom na predočeno, kao i na mnoge druge činjenice poznate stručnoj javnosti, nije potrebno posebno dokazivati nužnost hitne i promišljene društvene akcije radi prevladavanja demografskih stanja i tendencija. S druge, pak, strane mogao bi se nekomе učiniti pretjeranim "strah" od depopulacije većih razmjera, a suvišnom briga za ravnomjerniji razmještaj stanovništva i njegovu reprodukciju. Takvi, vjerojatno, misle da probleme treba prepustiti "samoregulaciji". No, budući da se već u ovom desetljeću u Hrvatskoj može očekivati negativno prirodno kretanje ukupne populacije, kao i njeno brojčano smanjenje (usp. Nejašmić, I., 1986, te Wertheimer-Baletić, A.; Baletić, Z.; Crnković-Pozaić, S., 1983), to se stvaranje osmišljene populacijske politike nameće kao nužna i neizbježna zadaća.

Znanost i društvo traže odgovore na pitanja: Kako zaustaviti depopulaciju u mnogim hrvatskim krajevima? Kako spriječiti daljnje društveno-gospodarsko propadanje sela? Kako pokrenuti migracijske tokove radi revitalizacije pojedinih depopulacijskih (čitaj: ruralnih) područja? Kako poboljšati kakvoću života na otocima i u brdsko-planinskim predjelima u cilju stabilizacije demografskih prilika?

Odgovor na postavljena i mnoga druga relevantna pitanja traži temeljitu elaboraciju koja prelazi okvire ovoga rada. Stoga ćemo ovdje tek naznačiti što bi valjalo učiniti da se štetne posljedice jake depopulacije i drugih nepovoljnih procesa što je moguće više ublaže, te predložiti mjere i akcije koje bi s vremenom mogle dovesti do demografske stabilizacije i revitalizacije populacijski i socijalno oklaštrenih područja. Svjesni smo činjenice da je problem veoma složen, čemu posebice pridonosi funkcionalna povezanost društveno-gospodarske nerazvijenosti i stupnja depopulacije (usp. Friganović, M., 1984) te duboka društveno-gospodarska kriza u kojoj se nalazimo.

2. opće naznake o konceptu razvitka i revitalizaciji sela

Sama činjenica da su društveno-gospodarski i demografski razvitak uzročno-posljedično čvrsto povezani, upućuje na glavni pravac djelovanja u prevladavanju nepovoljnog stanja i tendencija regionalnog razvoja i razmještaja stanovništva (pražnjenje rurisa te zgušćivanje u gradovima). To, prije svega, znači da valja zagovarati koncept gospodarstva koji će u prvi plan staviti male i srednje gospodarske strukture. Naime, bitna je značajka takva koncepta da ne ugrožava prirodnu ravnotežu, da uvažava i one vrijednosti skladnog razvoja koje se teško mogu mjeriti samo ekonomskim učincima, da potiče regionalni i lokalni napredak te smanjuje doseljavanje u veće urbane i industrijske centre.

U sklopu poželjnoga gospodarskog koncepta nužno je promijeniti i odnos prema selu. Njegova "rehabilitacija" ogledala bi se u svestranijem gospodarskom i kulturnom boljitku, odnosno u planskom rasprostiranju društvenih ustanova (i druge infrastrukture) koje bi stanovništvu osigurale barem temeljne civilizacijske tekovine, a time i kvalitetnije življenje. Poznato je da najrazvijenije zemlje danas bilježe vidljivu tendenciju povratka selu, ali, valja istaknuti, ne radi se o obnavljanju tradicionalnoga seoskog života. Iskustva nekih europskih zemalja pokazuju da se revitalizacija ruralnih područja moguća samo u sklopu cjelovitog razvitka i poticanjem sekundarnih i tercijarnih djelatnosti najčešće male privrede, turizma i nekih drugih djelatnosti (usp. *** Budućnost ruralnih područja, 1988). Po svemu sudeći za revitalizaciju i ruralni razvoj neophodan je multisektorski koncept prilagođen mogućnostima. To je ujedno preduvjet razvoja ukupnoga socijalnog prostora, jer bez skladnog oslonca na ruralni prostor ne može prosperirati ni urbana civilizacija.

1) O tome detaljnije u autorovom članku u *Sociologiji sela*, 107/108, 1990.

Budući da nas predočeni reverzibilni proces kad-tad očekuje, valja upozoriti na još jednu bitnu činjenicu. Naime, i u razvijenijim zemljama njihova slabije razvijena ruralna područja izvan su toga trenda (Centralni masiv, Korzika, Mezzogiorno te prostrani dijelovi Grčke i Španjolske), odnosno u njima još traje emigracija u industrijske centre (***) Budućnost..., op.cit.:21). To između ostalog pokazuje da u rješavanju razmatranog problema posebnu pažnju valja posvetiti upravo slabije razvijenim područjima (u našem slučaju to su pretežno otoci i brdsko-planinski krajevi). Ako se to ne učini, valja očekivati da će ta područja, čak i u možebitnim okolnostima općega dinamičnog razvoja, zadržati vrlo nepovoljne demografske tendencije.

Poželjni koncept gospodarskog razvitka mora se temeljiti na osmišljenoj populacijskoj politici, koja bi otklanjala postojeće demografsko-regionalne neravnoteže, a bila bi i realna pretpostavka zaustavljanju depopulacijskih tendencija. Riječ je o tzv. redistributivnoj politici koja rasterećuje velike gradove i industrijske aglomeracije od nagomilavanja stanovništva, a povezana je i s potrebom (...) stvaranja jezgri razvitka u zaostalim područjima" (Wertheimer-Baletić, A.,1982:418). U oblikovanju populacijske politike u Hrvatskoj nužno je, dakle, integrirati poticajnu politiku bioreprodukcije s migracijskom politikom koja je, s obzirom na prostorno različite demografske probleme, posebice relevantna. Valja reći da se populacijsku politiku ne bi smjelo provoditi *per se* već u sprezi s politikom općeg razvitka, i to dugoročno te u skladu s regionalnim posebnostima.

Na kraju ovog obrazloženja o razvojnom konceptu i populacijskoj politici, u skladu s kojima se, kako smo utvrdili, jedino i mogu revitalizirati sociodemografski depresivna područja, valja se osvrnuti i na sam pojam revitalizacije. Pod time u širem smislu razumijevamo sveukupnost oživljavanja gospodarskih, biovitalnih, prostornih, kulturnih i ostalih funkcija određenog područja. Definicija u užem smislu, koju ujedno možemo smatrati demografskom, označava proces ponovnog povećanja broja stanovnika (repopulacija; to je kvantitativni aspekt) kao i sposobnost zadržavanja iste dinamike i u budućnosti (kvalitativni aspekt). Kako i sama riječ kaže radi se o ponovnom oživljavanju, što znači da slijedi nakon regresijskog ili stagnacijskog razdoblja. Prema tome, revitalizaciju čini splet činilaca koji poništavaju regresijsko kretanje i utemeljuju stanje slično onom kakvo je bilo prije regresije. No to ne znači da revitalizacija mora "preslikati" stanje koje je bilo u nekom prijašnjem razdoblju. Nije, naime, ni poželjno težiti selu kakvo je bilo primjerice sredinom ovog stoljeća (da ne idemo dalje u prošlost), jer bi se time nijekala bit tranzicije društvenog razvitka.

U svakom slučaju revitalizacija znači barem zaustavljanje nepovoljnih tendencija i uvođenje novih kvantitativnih i kvalitativnih demografskih poticaja. U suvremenim okolnostima, kada se i redukcija mreže naselja nameće kao nužnost, glavni cilj ne treba da bude obnova broja stanovnika iz nekog ranijeg razdoblja. Činjenica da i manji broj stanovnika može biti optimalan, upućuje na zaključak da je bitno osigurati kvalitetnije uvjete života, a to će, pak, rezultirati i demografskom stabilnošću nekog područja. Ipak, u svemu tome jedno je nedvojbeno: za revitalizaciju bitna je materijalna osnovica. Uz to, valja istaknuti da oživljavanje depopulacijskih naselja i regija nije moguće "pod hitno"; riječ je o dugoročnome demografskom procesu, kojeg katkad obilježava i generacijsko pulsiranje.

3. organizacija prostora i planiranje razvoja sela

Jedna od nužnih pretpostavki revitalizacije sela jest prevladavanje dihotomije selo-grad te nekih stereotipnih shema i shvaćanja u prostornoj organizaciji općega društvenog razvoja (npr. selo=poljoprivreda, grad=nepoljoprivredne djelatnosti). To implicira izgradnju novog koncepta prostornog organiziranja i planiranja u kojemu bi ukupan prostor, tj. njegovi prirodni i ljudski resursi, predstavljali temelj kvalitetno novoga gospodarskog i ukupnog razvoja. Prema tome, nužno je napustiti koncept razvoja "centara" (monocentrično, oligocentrično ili policentrično načelo) i prijeći na razvitak "prostora" (načelo disperzije). Tek bi u tom slučaju do punog izražaja došli ukupni

prirodni i ljudski kapaciteti seoskog prostora. Takva prostorna organizacija razumijeva afirmaciju razvojnog modela koji neće u prvi plan i po svaku cijenu stavljati ekonomski rast, već kakvoću ljudskog življenja i ravnomjerniji regionalni razvoj.²⁾

Povezano s navedenim poželjnim konceptom prostorne organizacije općeg razvoja, valja težiti planskom oblikovanju nove i životnije aglomeracijske sheme u okviru strategije dekoncentrirane urbanizacije.³⁾ Valja istaknuti i potrebu "razrijeđivanja" mreže naselja kako bi se prevladali sadašnji problemi nastali zbog prevelike raspršenosti.⁴⁾ U tom slučaju, lakše bi se mogla razvijati urbana infrastruktura kao preduvjet kvalitetnijem životu (naša se naseljska "armatura" kristalizira oko 1.500 naselja /*** Socijalno-demografske promjene..., 1984: 16). Kako to i ostvariti? Na temelju sveobuhvatnoga i interdisciplinarnog prostornog planiranja valja "odabrati" naselja s najpovoljnijim obilježjima, koja bi postala lokalna čvorišta naseljske mreže. To bi bila sela koja se mogu razmjerno brzo razviti u naselja s gradskim obilježjima i tako zadovoljiti i neke elementarne potrebe okolnoga seoskog stanovništva. A upravo takva seoska središta ("ruralni gradovi") s oko 2.000 stanovnika nedostaju našoj naseljskoj strukturi, a postojeći su neravnomjerno locirani.⁵⁾ Stoga je "izgradnja" mreže takvih naselja jedna od temeljnih "metoda" zadržavanja stanovništva u ruralnom području. U sklopu preoblikovanja mreže naselja potrebno je, diferenciranim pristupom, preinčiti i hijerarhijske odnose u sistemu središnjih naselja, a to znači: usporavati rast velikih gradova, poticati rast srednjih i posebice manjih.⁶⁾

Bitna opća pretpostavka revitalizacije ruralnih područja jest bolje planiranje njihova razvitka. Dosadašnji planovi prostornoga i društvenog razvoja nisu se ozbiljnije bavili problemima seoskih naselja pa tako ni njihovom revitalizacijom.⁷⁾ To se mora promijeniti djelovanjem u nekoliko ključnih pravaca:

1. uvažavati interes svih korisnika prostora (demokratizacija planiranja); time se ne umanjuje uloga stručnih timova niti onih koji odlučuju o razvoju,
2. provesti podjelu prostora s aspekta komparativne prednosti i optimalnih mogućnosti; to znači interdisciplinarnim analizama utvrditi koje je zemljište poljoprivredno, a koje je za druge namjene (industrija, stambena gradnja, rekreacija itd.),
3. u općinskim razvojnim planovima ugraditi dionicu koja bi po znanstveno utvrđenoj metodologiji obrađivala problem razvitka sela i njegove revitalizacije,
4. obvezatno izraditi urbanističke planove seoskih naselja; pri tome se puna pažnja mora posvetiti zaštiti graditeljskog nasljeđa,

-
- 2) Autori studije "Mreža naselja SRH" o tome pišu: "Koji je razvoj poželjniji (policentrični ili disperzni, op. I.N.), ovisi, dakako o pristupu. Ako je u prvom planu ekonomski razvoj, tj. rast (porast nacionalnog dohotka i sl.) onda naprosto treba izračunati koja je varijanta optimalna s obzirom na postavljeni cilj. Kada bi se u obzir uzeli eksterni efekti (npr. ekološki) onda bi čak i takva računica izgledala drugačije nego inače. No, obično se takva argumentacija upotrebljava bez analiza efekata, na bazi prostih predrasuda (npr. neboder je jeftiniji od niske gradnje)" (Popovski, V.; Seferagić, D.; Stojković, A., 1987: 148).
 - 3) O urbanoj dekoncentraciji D. Seferagić između ostalog piše: "Dekoncentracija je zakonomjerna faza u urbanoj razvoju i očekuje i nas. Pitanje je da li je potrebno proći sve faze uključujući krizu gradova, ili se racionalnim planiranjem društvenog i privrednog razvoja, alokacijom proizvodnje, urbane infrastrukture i ljudi mogu izbjeći barem neke nepoželjne posljedice na kvalitetu života..." (1985: 55)
 - 4) Primjeri razvijenih zemalja pokazuju da i u njihovim slabije razvijenim ruralnim regijama nedostaje infrastruktura i javni servisi. "Problem ruralnih regija djelomično proizlazi iz raspršenosti naselja. Troškovi usluga u udaljenim regijama tako su visoki da ne vrijedi njihovo angažiranje za mali broj osoba. Postavlja se pitanje nije li bolje te osobe koje sada žive izolirani zonama preseliti u sela u kojima su usluge dostupne" (Mc Namara, B., 1982: 76).
 - 5) Nerazvijenost mreže lokalnih centara pokazuje i podatak da je u Središnjoj Hrvatskoj (1971) karakter lokalnih centralnih naselja imalo tek svako 30-0 naselje (Crkvenčić, I., 1971-72:70). Nadalje, među 6.548 "negradskih" naselja (u velikoj većini slučajeva to su "čista" seoska naselja) tek su 384 (ili 5,9%) centralnog karaktera (Malić, A., 1987: 370).
 - 6) Uloga malih gradova posebice je značajna u Francuskoj, zemlji u kojoj je transformacija ruralnog društva izuzetna. H. Mendras na jednom mjestu navodi: "Selo i komuna s manje od 1.000 stanovnika nisu više jedinica života, nego to postaje mali grad sa svojom zonom utjecaja (10.000 stanovnika)" (1986: 210).
 - 7) Prostorni plan Republike (Narodne novine, 1989, br. 12) planira razvoj centara zagovarajući policentrični princip, a zaboravlja planiranje naselja pa tako i seoskih. Naselja koja nemaju neku središnju funkciju zaslužila su tek jednu rečenicu i to u vidu konstatacije "(...) da se ne očekuju bitne razvojne promjene" (str. 202), te na još jednom mjestu na kojem stoji: "Jedan dio naselja neće se održati ni pod kojim razvojnim pretpostavkama i to treba prihvatiti kao činjenicu transformiranja načina života u suvremenim društvima" (str. 210).

5. u skladu s poželjnom koncepcijom multisektorskog privrednog razvitka sela (mješoviti ekonomski model) planovi moraju sadržavati shemu najpovoljnijeg smještaja nepoljoprivrednih djelatnosti u seoskom prostoru.⁸⁾

Recimo na kraju da u planiranju budućeg razvitka ruralnog prostora moramo zagovarati komplementarni odnos između svih "željenih korištenja". Drugim riječima, umjesto načela "ili-ili" valja se zalagati za "(...) odnos 'i-i' koji inače pravilno proizilazi iz korišćenja ruralnog prostora u kojem su zajedno dobro raspoređene i druge delatnosti" (Gabrijelčić, P., 1986: 179).

4. metode i mjere u okviru poželjne strategije razvoja ruralnih naselja i njihove revitalizacije

Nedvojbeno je da oživotvorenje navedenog koncepta općeg i ruralnog razvoja predstavlja veliki društveni i stručni izazov. Na slijedećim stranicama ukratko navodimo neke opće aktivnosti, metode i mjere u sklopu ruralnog razvoja koje bi trebale pridonijeti (i) demografskoj stabilizaciji i revitalizaciji depopulacijskih područja.

Razvitak poljoprivrede. U mješovitom ekonomskom modelu ruralnog razvoja značajno mjesto pripada proizvodnom potencijalnu agrarnog sektora, ali uz uvjet tehnološke i organizacijske modernizacije. U tom cilju (čije bi se dosezanje nedvojbeno odrazilo i na poboljšanje demografskih prilika), valjalo bi se usredotočiti na ove zadatke i mjere (opće, posebne i pojedinačne):

1. strogo voditi računa o prenamjeni poljoprivrednog zemljišta, tj. pretvarati u nepoljoprivredno tek onda kada postoji poseban društveni interes; povećavati obradivu površinu agrotehničkim mjerama a dio troškova nadoknaditi iz dodatnih poreza za gradnju na poljoprivrednom zemljištu,
2. reformirati poreze o nasljeđivanju zemljišta; danas je velik dio nasljednika izvan poljoprivrede i sela, a uz to sadašnjim načinom nasljeđivanja parcele se toliko usitnjuju da ne može biti govora o rentabilnoj proizvodnji,
3. provesti podjelu prostora glede optimalne proizvodnje pojedinih kultura kako bi se osigurala ekonomičnost proizvodnje,
4. pokrenuti tehničko-tehnološko sređivanje atara kao nužni preduvjet provođenja tehnološke revolucije koja je u tijeku u razvijenim zemljama (tzv. četvrta agrarna revolucija; usp. Marković, P., 1988: 2452),
5. provesti potpuno mirovinsko i zdravstveno osiguranje,
6. stimulirati proizvodnju povoljnijim kreditima, organiziranim otkupom, poreznom politikom i sl.,
7. izjednačiti poljoprivredno gospodarstvo kao ekonomsku jedinicu s ostalim privrednim subjektima,
8. poticati razvoj obrazovnih, uslužnih, stručno-savjetodavnih ustanova i službi,
9. zagovarati napredne oblike udruživanja poljoprivrednika.

Jedno od ključnih pitanja napretka agrara jest struktura poljoprivrednika, odnosno pitanje njihove profesionalizacije. Prema procjenama uvjete za suvremenu i efikasnu proizvodnju ima u Hrvatskoj svega 5-10% individualnih gospodarstava (Župančić, M., 1990: 273). Moguće je očekivati da bi se provedbom prethodno navedenih mjera ta skupina okrenula visokoproduktivnoj i tržišno orijentiranoj proizvodnji. No, kako je mali posjed realnost na koju valja računati i ubuduće, to i mješovito domaćinstvo valja shvatiti kao trajnu kategoriju. Iskustva razvijenih zemalja pokazuju da je čak uputno poticati i planski usmjeravati kontingent "poljoprivrednika s djelomičnim radnim vre-

8) Još 50-ih godina francuski su znanstvenici sugerirali planerima da dugoročno planiranje seoskog prostora moraju vezati za četiri osnovne komponente: 1. budućnost poljoprivrede, 2. razvoj infrastrukture, 3. širenje industrije (preseljavanje industrije iz grada u selo) i 4. razvoj tercijarnih djelatnosti (Leroy, L.: "L'exode et mise en valeur de la campagne", Pariz, 1958; prema: Šuvar. S. 1973:196).

menom", naravno, tamo gdje je poljoprivredni dohodak relativno nizak ili je nepotpuna uposlenost na posjedu. Za to je potrebno poboljšavanje prometne infrastrukture i približavanje nepoljoprivrednih radnih mjesta "djelomičnim poljoprivrednicima". Prema tome, u koncipiranju i poticanju ovog aspekta ruralnog razvoja nužan je selektivan pristup, tj. valja poticati profesionalizaciju poljoprivrednika, gdje god je to moguće, ali isto tako imati u vidu "(...) da su mješovita domaćinstva spriječila masovnu depopulaciju sela i da su ona u nekim područjima (npr. otoci i planinsko područje) jedina mogućnost za sprečavanje potpuna demografskog praznjenja" (Puljiz, V., 1986: 351).

Industrijalizacija. U predloženom (i poželjnom) konceptu poboljšanja i revitalizacije rurisa, bitnu ulogu ima i disperzni razvitak industrije. Iskustva razvijenih zemalja pokazuju da je sve bolja tehnologija iz temelja izmijenila strukturu čitavih sektora, omogućivši da s jednakom učinkovitošću neka djelatnost opstoji u ruralnom kao i u urbanom području.⁹⁾ Gradovi su, dakle, središta poduzetništva, a sela nove industrije. Razvitak industrije u ruralnim središtima služi prije svega zapošljavanju lokalnog stanovništva, ali djeluje i na otvaranje novih (uslužnih) djelatnosti, pa prema tome i na oblikovanje urbanog naselja. Ti čimbenici utječu na poboljšanje života u okolnim selima, "(...) mada se može ustvrditi da probici nisu bili uvijek tako brzi kako se željelo, i da su bili koncentrirani u regijama i skupinama koji već bijahu privilegirane" (Mc Namara, B., 1982: 71-72).

Nameće se pitanje je li moguće u rješavanju problema depopulacije "kopirati" tuda iskustva? Odgovor je potvrđan, ali uz puno uvažavanje domaćih posebnosti. Poznato je kakvo je stanje u našem ruralnom prostoru, posebice u njegovim nerazvijenim dijelovima koji su najjače pogođeni demografskim praznjenjem i koji "vape za razvojem". U tim krajevima veliku teškoću mogućoj industrijalizaciji predstavlja posvemašni nedostatak kvalificiranog kadra. To znači da je nužno doseljavanje stručnjaka iz razvijenih područja.

O potrebi gradnje malih i srednjih industrijskih pogona postoji, više-manje, opća suglasnost, no spore se mišljenja o pitanju njihove strukture. Često se ističe da industrijske pogone treba neposredno vezati uz domaće prirodne i radne resurse (usp. Feletar, D., 1984: 186). Takav, razmjerno tradicionalistički pristup nije sasvim bez osnove, ali valja imati u vidu da modernizacija prijevoza čini nove industrije mnogo manje ovisnima o primarnim materijalima pa i lokalnoj proizvođačkoj tradiciji.

Kako industrijalizirati nerazvijena, mahom depopulacijska područja? To nije lako, pogotovo ne u uvjetima ograničenih materijalnih (financijskih) resursa. Razvijene zemlje problem slabije razvijenih krajeva rješavaju, između ostalog, tako što država subvencionira nastajanje poduzeća za koja se unaprijed zna da ne mogu biti unosna (barem ne na početku rada). Vladine stimulativne mjere imaju obično samo jedan uvjet - poduzeća moraju biti smještena u nerazvijenim područjima te da svojom djelatnošću mogu pokrenuti privredni život tih krajeva. Smatra se "normalnim", premda su bespoštedne tržišne okolnosti, da rizik kojem su podložna takva poduzeća dijelom snosi i država jer se to smatra općedruštvenim probitkom.

Valja zagovarati, nadalje, promjenu tokova pokretljivosti radne snage i kapitala. U nas još živi tradicionalni koncept: sredstva su marginalno pokretna i drže se u gradu, dok je radna snaga, istina jednosmjerno, vrlo pokretljiva. No, ukoliko bi se obvezama proizvodnih poduzeća (tj. njihovim investicijskim programima) pridodale i troškovne stavke smještaja radne snage i njihovih obitelji, kao i cijena komunalne infrastrukture (potrebna je prije svega privredi), stanje bi se vrlo vjerojatno bitno promijenilo. Pokazalo bi se, naime, da nije uvijek unosnije ulagati u velikim gradovima pa bi kapital, tražeći najniže smještajne troškove, najvjerojatnije krenuo prema manjim središtima. Uz prethodno spomenute državne poticaje došao bi i tamo gdje ga inače ne bi dovela tržišna logika.

9) U najrazvijenijim industrijama velika poduzeća imaju mnoge male kooperante koji lokacijski nisu vezani za maticu. Naravno, preduvjet je razvijena društvena infrastruktura i osobno poduzetništvo. Dobar primjer jest "Mercedes-Benz" koji ima 3,000 sitnih kooperanata.

Maloprivredno poduzetništvo i seoski turizam. U sklopu multisektorskog razvitka seoskih područja valja posebice poticati mikroekonomske modele, odnosno obiteljsko poduzetništvo (tzv. ekonomika obitelji) širokog spektra: od tradicionalnih zanata do kooperacije s najmodernijim industrijama. Naglasak na domaćinstvu, a ne na pojedincu, izvire iz potrebe njegovanja generacijskih zanimanja i djelatnosti. Nastavak obiteljske tradicije u mnogim je slučajevima (pokazuju to i iskustva zemalja koje su dosta učinile u revitalizaciji seoskih područja) gotovo "pitanje časti i ugleda", a ukoliko je utemeljena i na ekonomskoj motivaciji predstavlja čvrstu branu egzodusu mladih naraštaja.

U sklopu mikroekonomskog modela važnu ulogu ima i seoski turizam. No, preduvjet za njegov razvoj jest očuvani tradicionalni ambijent, kao i svijest o potrebi zaštite prirodnoga i kulturnog krajolika.¹⁰⁾ Premda je to dopunska djelatnost u njoj mogu prosperirati samo ona gospodarstva koja ispunjavaju mnoge uvjete, uključujući i prostorno-estetske. To znači da se turizam neće razmahati u našem selu ukoliko se već sada u prostornim planovima ne odrede za njega najpovoljnije lokacije, i ne poduzmu mjere zaštite prirode, očuvanja narodne baštine te svrsishodnog poučavanja seoskog stanovništva.

Prometna i socijalna infrastruktura. Gradnja i osuvremenjivanje prometne i ostale infrastrukture već je duže vrijeme jedan od "udarnih" pravaca naše politike regionalnog razvoja, ali dosad nije dao i veće gospodarske efekte. Nije se, naime, u praksi potvrdila ideja po kojoj bi infrastruktura trebala privući industriju u nerazvijene krajeve i tako ubrzati njihov razvitak (usp. Baletić, Z.; Marenić, B., 1982: 92). Ipak, time nije umanjena važnost prometne infrastrukture, koja bi do punog izražaja došla tek ostvarenjem predloženog razvojnog koncepta. Pri tome će biti nužno osuvremeniti prometnu mrežu (dobar dio cesta tek je asfaltirana "bijela cesta" koja nepotrebno krivuda), u skladu s potrebama suvremenog prijevoza.¹¹⁾ Osim toga važan preduvjet kvalitetnijem življenju jest i bolja opskrba energijom, telefonskim vezama sve do poboljšanja radio i televizijskih signala.

Da bi se nerazvijeni ruralni krajevi "opremili" civilizacijskim tekovinama nužno je, osim dogradnje spomenute osnovne infrastrukture, planski djelovati "(...) u različitim pravcima: podizati mrežu trgovina, samoposluga, biblioteka, restorana, ambulanti, domova kulture, ljekarnica, sjedišta klubova, (...) pošta, bankovnih filijala, centara za savjetodavne službe preventivne naravi kao što su savjetovaništa za žene, za zdravstvenu preventivu, pedagoških centara itd." (Livada, S., 1985:9).

Obrazovanje i odnos prema staračkim domaćinstvima. U sadašnjim okolnostima obrazovanje je često samo priprema za egzodus (u pravilu nerazvijene krajeve napuštaju obrazovaniji). Međutim, povećanjem ponude radnih mjesta obrazovanje u nerazvijenim područjima dobiva na važnosti; postaje značajan činilac napretka i saniranja demografskih prilika. Prema tome, u sklopu mjera provođenja multisektorskog razvoja, opće i stručno obrazovanje seoskog stanovništva mora dobiti odgovarajuće mjesto.

Skrb za djecu i stare izuzetno je važna s gledišta demografske stabilizacije i revitalizacije, a u praksi se uglavnom zanemaruje. Zaboravlja se, pritom, da nedovoljna skrb za djecu (jaslice, vrtići, škole itd.) potiče emigraciju mladih obitelji (nositelja bioreprodukcije). Slaba skrb za staračka domaćinstva, s druge strane, pokazuje mladima što ih može snaći kad ostare; i jednim i drugim se "dohranjuje" i onako složen motivacijski sklop ruralnog egzodusa. Odnos prema staračkim domaćinstvima nije, dakle, samo segment socijalne skrbi nego krupno pitanje razvojne politike. Naime, od sudbine staračkih domaćinstava i odnosa zajednice prema njima, uvelike ovisi i odnos seljaka prema gospodarstvu, proizvodnji i konačno prema društvu uopće. Ima načina da se starima pomogne da žive

10) Tako, primjerice, u Sloveniji seoski turizam privlači goste "(...) baš tamo gdje je atmosfera specifički ruralna u smislu kulturnog nasleđa" (Moškón, D., 1986: 98).

11) Teško je govoriti o dotoku kapitala nužnog za oživljavanje naših depresivnih područja kada je, primjerice s nekog jadranskog otoka teže i dugotrajnije putovanje do Zagreba, nego od Zagreba do New Yorka.

6. prilagoditi srednjoškolsko obrazovanje posebnim potrebama; to znači školovati djecu za dvojna zanimanja (djelatnosti), npr. konobar-električar ili poljoprivredni tehničar-recepcionar; time bi se prevladao šok turističke sezone i omogućila bolja zaposlenost stručnih kadrova,
7. realizirati mnogostruke opće pretpostavke za doseljavanje na otoke; doseljavanjem, pak, otvara se problem prilagodavanja doseljenika i nesklonosti domaćih stanovnika prema njima; jedno od mogućih rješenja jest u povratku rođenih otočana i/ili doseljavanju njihovih potomaka, dakle, osoba koje su i emotivno vezane za svoj otok (česti kontakti, posebice ljeti, umanjuju teškoće prilagodavanja i socijalne integracije); razumije se i u tim slučajevima valja poduzimati poticajne mjere koje bi utjecale na odluku o doseljavanju na otok.

Navedene mjere (kao i one općeg karaktera) morale bi, uvažavajući posebnosti svakog otoka (pa čak i naselja), usporiti depopulaciju, učvrstiti demografske prilike i, konačno dugoročno gledano, revitalizirati dio otočnih naselja.

6. brdsko-planinski predjeli

Demografske prilike i tendencije u brdsko-planinskim krajevima Hrvatske takve su da ne pružaju mogućnost autonomne revitalizacije. Nužna je, dakle, pomoć cijele zajednice, i to promišljenim i osmišljenim razvojnim planovima i organiziranim i sustavnim provođenjem zacrtanih mjera. Pri tome valja koristiti bogata strana iskustva i prilagodavati ih našoj stvarnosti.¹⁴⁾

Valja istaknuti da je upravo u brdsko-planinskim krajevima (posebice u općinama: Čabar, Delnice, Vrbovsko i Ozalj) nužna preobrazba mreže naselja (spominjana u okviru općih mjera), i u sklopu toga jačanje malih ruralno-urbanih središnjih naselja. Sve mjere, bilo opće ili posebne, moraju imati u vidu da su u tim predjelima prirodne cjeline i kulturne vrijednosti najveće bogatstvo. Stoga apsolutnu prednost u raspolaganju prostorom treba usmjeriti na zaštitu i njegovanje prirode. Uz opće mjere valja provoditi i posebne od kojih navodimo neke važnije:

1. koristiti prirodne prednosti u proizvodnji "čiste" hrane (kao i na otocima, dakle, po modelu "kvalitetne zanatske poljoprivrede"),
2. osloniti se na lokalne energetske izvore (sunce, vjetar, tekućice, biomasu itd.),
3. razvijati ekonomiku domaćinstva (obiteljsko poduzetništvo), oslonjenu na tradicionalne zanate, ali i na kooperaciju s industrijom (ručni rad i male serije),
4. poticati zdravstveni (aerobalnoološki) i zimsko-sportski turizam, i to na modelu modernoga seoskog turizma,
5. računati s nužnim potporama i olakšicama, jer su uvjeti rada i privređivanja u tim predjelima objektivno ograničeni i nepovoljni, ukratko, neravnopravni u tržišnoj utakmici.

Valja istaknuti da će brdsko-planinski krajevi u budućnosti biti vredniji od ostalih (razumije se ukoliko ih sačuvamo od svakojakog devastiranja), posebice od urbanih prostora. Naime, očekivati je da će osmišljeni razvoj prevladati infrastrukturne slabosti, dok će istovremeno biti očuvane vrijednosti iskonskog okoliša.

Na kraju, nameće se pitanje: Otkud sredstva za revitalizaciju sociodemografski depresivnih područja te tko će ostvariti osmišljeni program? Recimo odmah da selo nema dovoljno snage za vlastitu pretvorbu u skladu s civilizacijskim potrebama, pogotovu to nemaju nerazvijena i depopulirana područja. Budući da je selo uvelike pridonijelo

14) U razvijenim europskim zemljama već nakon drugoga svjetskog rata započinju sustavni programi revitalizacije brdsko-planinskih prostora, te su do danas ostvareni zapaženi rezultati (usp. Lichtenberger, E., 1978).

općem industrijskom i urbanom razvoju, potrebno je vratiti "povijesni dug", i to tako što bi industrija i druge privredne djelatnosti (dosad smatrani tipično urbanim) izdvajali namjenska sredstva za gospodarsku i populacijsku revitalizaciju seoskih područja. Temeljno je rješenje, pak, u osmišljenom konceptu regionalnog razvoja koji neće davati prednost jednoj regiji na račun druge, ili "centru" na štetu "periferije". Nadalje, uz posvećenu općedruštvenu potporu (ona nema karitativno već investicijsko obilježje, koristi čitavom društvu) selo treba koristiti sve svoje (jako skromne) snage i mogućnosti.

Provedba predočenog koncepta razvitka hrvatskog rurisa, posebice depopulacijskih krajeva, razumijeva ustrojstvo takva institucionalnog sustava koji bi usklađivao sve aktivnosti glede ostvarenja strateških ciljeva. Temelj tog sustava bili bi "regionalni centri za razvoj seoskog prostora" (pojedini centar obuhvaćao bi skupinu općina sličnih obilježja i problema) sa zadaćom da:

- istražuju i razmatraju sva bitna zbivanja i procese u ruralnom prostoru kojeg "pokrivaju", i
- usklađuju djelatnost drugih ustanova i organizacija koje imaju, ili treba da imaju, utjecaj na razvoj sela.

Na razini Republike valjalo bi osnovati posebnu ustanovu za razvoj sela (bilo samostalnu, bilo u sklopu nekog od nadležnih ministarstva) radi usklađivanja i usmjeravanja rada područnih centara.

Predočena skica moguće revitalizacije depopulacijskih (seoskih) područja Hrvatske traži, očigledno, mnoge bitne promjene i u društveno-gospodarskom ustrojstvu. A to nije nimalo lak ni brz zadatak!

literatura:

- BALETIĆ, Zvonimir; MARENDIĆ, Božo (1982). Politika razvoja nedovoljno razvijenih područja SR Hrvatske, u: *Nedovoljno razvijena područja SR Hrvatske* (red. Z. Baletić i B. Marendić, Zagreb: Ekonomski institut i drugi, str. 87-99).
- *** *Budućnost ruralnih područja* (1988). Bruxelles, Izvještaj komisije Evropske zajednice, (Com 88) 501 (prema prijevodu s engleskog V. Cvjetičanina u sklopu projekta "Jugoslavensko socijalističko društvo i seljaštvo", Centar za idejno-teorijski rad CK SKH "Vladimir Bakarić", Zagreb, umnoženo).
- CRKVENČIĆ, Ivan (1971-72). Prilog poznavanju funkcionalnog obilježja naselja Središnje Hrvatske, *Geografski glasnik*, Zagreb, 33-34: 61-77.
- FELETAR, Dragutin (1984). Industrija kao faktor razvoja privredno nedovoljno razvijenih općina SR Hrvatske, u: *Zbornik radova jugoslavenskog simpozijuma "Geografski aspekti prirodnih i ljudskih resursa Jugoslavije"* (Pristina, 26-27.11.1984), Pristina: Geografsko društvo Kosova, str. 169-173.
- FRIGANOVIĆ, Mladen (1984). Egzodusna područja, (ne)razvijenost i populacijska politika u SR Hrvatskoj, *Radovi*, Geografski odjel PMF-a, 19: 29-37.
- GABRIJELOVIĆ, Peter (1986). Komplementarni pristup uređenja sela, *Jugoslavensko savetovanje: Planiranje razvoja sela* (19-20.6.1986), Beograd: Savez arhitekata Jugoslavije, saopćenje, str. 179-204.
- LICHTENBERGER, Elisabeth (1978). The crisis of rural settlement and farming in the high mountain region of continental Europe, *Geographia Polonica*, Warszawa, 38: 181-187.
- LIVADA, Svetozar (1985). Sociološki aspekti revitalizacije poljoprivrede, *Sociologija sela*, Zagreb, 87-90: 3-14.
- MALIĆ, Adolf (1987). Suvremeni razvoj sela u SR Hrvatskoj, u: *Zbornik XII kongresa geografa Jugoslavije* (29.9-6.10.1985), Novi Sad: Geografsko društvo Vojvodine, str. 368-370.
- MARKOVIĆ, Petar (1988). Regionalni razvoj i zemljišna politika, *Naše teme*, Zagreb, br. 10, str. 2451-2464.
- MC NAMARA, Brendan (1982). Trendovi promjena u seoskim područjima zapadnih zemalja, *Sociologija sela*, 75-76: 67-80.
- MENDRAS, Henri (1978). Budućnost seoskih društava u industrijskom društvu, *Sociologija sela*, Zagreb, 61-62: 121-132.
- MENDRAS, Henri (1986). *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb: Globus.
- MOŠKON, Dušan (1986). Seoski turizam, *Jugoslavensko savetovanje: Planiranje razvoja sela* (19-20.6. 1986), Beograd: Savez arhitekata Jugoslavije, saopćenje, str. 97-99.
- NEJAŠMIĆ, Ivica (1990). Osnovne značajke depopulacije u Hrvatskoj u razdoblju 1953-1981, *Sociologija sela*, Zagreb, 107-108: 33-50.
- POPOVSKI, V.; SEFERAGIĆ, D.; STOJKOVIĆ, A. (1987). Mreža naselja SRH, *Studije i izvještaji*, Zagreb: IDIS, str. 1-157.
- PULJIZ, Vlado (1986). Jugoslavensko društvo i seljaštvo (kratka kronologija odnosa i preobrazbi), u: *Suvremeno društvo i sociologija* (Zbornik radova sa skupa: Proturječja i razvojni problemi suvremenog jugoslavenskog društva), Zagreb: Globus, str. 346-351.
- RICHARDSON, W. Harry (1984). Population distribution policies, u: *Population Distribution, Migration and Development* (Proceedings of the Expert Group, Hammamet/ Tunisia, 21-25. March 1983), New York: United Nations, str. 262-293.
- SEFERAGIĆ, Dušica (1985). Za planiranu urbanu dekoncentraciju, *Pogledi*, Split, 4: 52-57.
- *** *Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi SR Hrvatske* (grupa autora) (1984), Zagreb: Republički komitet za poljoprivredu i šumarstvo i Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- ŠUVAR, Stipe (1973). Između zaseoka i megalopolisa, Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a (Biblioteka sociologije sela, knj. 1).

системы основанных на региональных центрах а на высшем уровне учреждения и ведомости (самостоятельные или входящие в состав подлежащих министерств), цель которых - согласовать или направлять работу областных центров. В конце, автором сделан вывод, что для проведения предлагаемого эскиза восстановления (сельских) районов охваченных депопуляцией, необходимы сильные изменения и в общественно-хозяйственной системе Республики.